

Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової січі (1734-1775 рр.)

Роль Запорожжя в системі торгівлі у Північному Причорномор'ї завжди була посередницькою, а в умовах Белградського миру у середині XVIII ст. набула закінченого вигляду саме як ланка транзитної торгівлі між Польщею та Правобережною Україною, Гетьманщиною, Росією з одного боку та землями Османської імперії (Очаків та кримські порти) та Кримським ханством з другого. Кримське ханство крім самостійної ролі як поставщика товарів в регіоні певною мірою виконувало і посередницьку функцію у торгівлі Османської імперії переважно з українськими та російськими землями. Запорозько-кримська торгівля не тільки забезпечувала потреби двох суспільств, була важливою складовою їх системи господарства, а й важливою ланкою транзитної торгівлі в регіоні Чорного моря¹.

На думку більшості дослідників, головну роль у торгівлі Запорожжя відігравала Лівобережна Україна та великоросійські області, що ж до торгівлі з Правобережжям, а також Кримом та Туреччиною, то вона мала другорядне значення. Щодо кількісних показників, приєднаємося до поданих М.Слабченко: торговий обіг Запорожжя з Туреччиною досягав 250 тис. крб. на рік, а з Кримом – 60 тис. крб.² Але в наслідок залежності від імперських структур, ані Кримське ханство, ані Запорозька Нова Січ не могли проводити самостійну економічну політику, більш того, із розвитком транзитної торгівлі в регіоні Північного Причорномор'я посилюється її залежність від монетарної політики зацікавлених держав.

Значний вплив на торгівлю запорожців з південними сусідами справляла загальна політика протекціонізму та меркантилізму Російської імперії. Як і всі великі країни XVIII ст., Росія контролювала та обмежувала вивіз певних видів товарів і сировини, а також золота і срібла; проводилася відповідна монетарна та митна політика. Також в обмеженні запорозько-татарської торгівлі з боку імперського уряду не останню роль грали зовнішньополітичні міркування, серед яких відмітимо необхідність слідкувати, щоб від обо-

пільної торгівлі економічно не посилилася ворожа Османська імперія та намагання розвивати російсько-турецьку торгівлю без посередників. Та геополітичне протистояння у регіоні, обмежена економічна база російсько-турецької торгівлі та проблеми в організації цієї торгівлі – небезпечність морських шляхів, поганий технічний стан та дороговизна фрахту турецьких кораблів, регламентація цін на російські товари в Стамбулі і обмеження російської монетарної політики, а також відсутність інфраструктури та недостойна поведінка російських купців в Стамбулі – заважали її розвитку³. Поступове складання у XVIII ст. всеросійського ринку та потреби централізованого ведення зовнішньої торгівлі, подолання перепон у торгівлі з землями Османської імперії призводили до підпорядкування імперським структурам зовнішньої торгівлі Запорожжя. Справа полегшувалася тим, що, запорожці не мали власної грошової одиниці.

Загальну характеристику торгівлі Запоріжжя з Кримом за часи Нової Січі містить наказ Коша депутатам Комісії нового Уложення 1767 р. Це або мінова торгівля, або процес торговельного обміну: *стара худоба та коні* продаються запорожцями татарам за башлики – на *башлики* запорожці купують у Криму сіль та ін. товари – *сіль* продають у Малоросії за російські гроші і купують там *одяг, їжу та питво* для власного вжитку⁴. Тобто торгівля Запоріжжя – Крим представляла собою замкнене коло в системі торгівлі у Північному Причорномор'ї, основним елементом якої був обмін *стара худоба – татарська сіль*. Така схема дуже спрощена і не відбиває всього різноманіття торговельних контактів у регіоні та її еквівалентність дуже приблизна. Але вона демонструє перевищення імпорту з Криму над експортом товарів через Запорожжя, що означало купівлю солі в Криму за російські гроші. Саме це і хотіли приховати запорожці перед російським урядом, бо будь-які перешкоди у вільному обігу грошей становили загрозу для посередницької запорозької торгівлі.

Царський уряд починаючи з часів Петра I неодноразово забороняв запорожцям вивіз до Криму золота та срібла, у тому числі і у вигляді грошей, але запорожці продовжували це робити. 1764 р. уряд перейшов до рішучих дій. Російський консул у Криму Олександр Нікіфоров подав у Сенат та до Колегії Іноземних справ відомості, що великоросійські та малоросійські купці та запорозькі козаки через Січ провозять срібну монету на кримський бік для заку-

пки товарів. Крім того, запорожці купують права видобувати сіль з ханських озер. За даними консула, таким чином тієї срібної монети щоліта на 60 тисяч золотих крб. і більше провозиться в Крим, там переробляється на місцеві гроші та використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан ніде взяти не може. Наказом імператриці від 7 липня 1764 р. запорожцям суворо наказано: 1) заборонити таємний вивіз срібної монети та посуду і злитків; 2) видавати жалування запорожцям мідною монетою⁵.

Звичайно, Наказ 1764 р. згубно позначилося на торгівлі запорозьких козаків з Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші. Козаків рятували контрабандисти, які провозили срібну та золоту монету з України на Запоріжжя. Заборона вивозити до Криму золоті і срібні гроші примушувала чумаків брати з собою рогату худобу, коней, різні товари, щоб, продавши їх в дорозі, мати кримські гроші на сіль.

В своїх наступних повідомленнях восени 1764 р. консул на основі даних інформаторів робив висновок, що запорожці продовжують торгівлю з Кримом і ввозять з країни золото і срібло, причому називалася цифра торговельного обігу з Кримом до 100 тис. крб. Нікіфоров пропонував ввести в Малоросії казенну соляну торгівлю, а на кордоні встановити надійні застави проти контрабандистів⁶. Також консул подавав відомості про цілеспрямований вивіз цінних металів в Крим через Січ кримськими жителями з малоросійських земель та слобідських полків для перепродажу в ханську казну для карбування кримських грошей башликів⁶.

Фактичне усунення запорожців від обігу цінних металів дозволила досліднику О. Мірущенко говорити, що за тенденцією монетарної політики Росії Запоріжжя мало стати місцем збуту мідних грошей⁸.

У справі зміцнення національної грошової одиниці Російська імперія середини XVIII ст. докладала максимум зусиль, чого не можна сказати про Кримське ханство. Часта зміна ханів не сприяла стабілізації монетарної системи, кожний новий хан чеканив свою монету і накладав заборону на монети своїх попередників. З метою збагачення чергового хана монета часто псувалася. Особливо це стосується мідної кримської монети башлик. В разі зниження курсу нововикарбуваних башликів у Криму кошова, малоросійська та російська адміністрації вживали упереджуючих заходів, адже від цього страждала не тільки кримська, а й запорозька торгівля.

Без довозу кримської солі на Україні виникали труднощі із солестачанням. Водночас, соляні озера, торгівля сіллю, були одним з головних джерел надходжень прибутків Кримського ханства, а також джерелом надходження цінних металів. Тому кримські хани уважно ставитися до вивозу солі з Криму й організувати цей вивіз⁹. В цій системі Січ регулювала транзит солі, запорожці могли не пропустити через свої землі чумацькі валки і таким чином взагалі припинити її вивіз з Криму. Економічна взаємозалежність Запорозької Нової Січі та Кримського ханства мала і іншу сторону – конкуренцію в справі організації інфраструктури торгівлі, збиранні мита та отриманні прибутків.

Напруженим в цьому відношенні стало перше правління хана Крим-Гірея (1756-1764 рр.). 24 липня 1756 р. запорожці звернулися до київського генерал-губернатора з проханням розібратися в справі зміни курсу нововибитих башликів і відправили для вивчення зразки кримських монет («каждого сорту по 10») [10, арк.1а,6-9]. Інформацію було подано до Сенату та Колегії Іноземних справ, а зразки монет передано в Монетарну контору. Імператорською грамотою від 30 вересня 1756 р. запорожцям офіційно заборонялося приймати мідні башлики, а торгівлю з Кримом дозволялося вести російською мідною монетою та золотими і срібними грошами іноземних держав¹⁰. Наказ підтвердив гетьман 22 жовтня 1756 р.¹⁰. Навесні наступного року перед початком торговельного сезону (27 березня 1758 р.) Кіш наказав кодацькому, самарському і кальміуському полковникам припинити обіг мідної п'ятикопійчної кримської монети башлик¹¹.

У зв'язку із зниженням курсу башлика навесні 1759 р. відбулося штучне підвищення ціни на перекопську сіль майже вдвічі. Кошовий Олекса Білецький писав з цього приводу хану і київському генерал-губернатору, що запорожці розраховуються російською мідною монетою, курс якої не залежить від башлика і тому ціна солі повинна для запорожців залишитися як і була. Київ підтримав запорожців і наказав заборонити їхати чумакам за сіллю, а тих, хто вже минув Запорожжя, нарочними повернути зі степу. Це означало бойкот Кошем кримської торгівлі сіллю. У відповідь Крим-Гірей трошки зменшив свої вимоги – встановив ціну солі за віз 6 крб.50 коп. проти ціни попередніх років 5 крб. і намовляв кошового присилати чумаків. Зі свого боку, Крим-Гірей теж робив спроби вплинути на Кіш, а саме заборонив брати прогноїнську сіль. Паралельно

з економічним тиском на Крим, запорожці проводили і активну дипломатію по відновленню старої ціни на сіль. Бойкот кримської соляної торгівлі запорожці тримали до середини липня і хан поступився. 19 липня Кіш оголосив стару ціну на сіль і дозволив чумакам їхати у Крим¹².

На початку жовтня 1763 р. Крим-Гірей заборонив обіг мідних башликів своїми попередників («чорні» башлики) і став карбувати срібні башлики («білі» башлики). Він розумів, що «в медном чеканенні порядок мешається по причине начала своего» і для «поправления нашей области» вирішив перевести грошовий обіг в ханстві на дорогоцінний метал⁷. «Чорні» башлики поступово вилучалися з обігу, і тому різко втратили в ціні. Хан встановив курс «чорного» башлика до «білого» 6:1, а до російських грошей 3:1, що означало штучне завищення курсу нововибитих башликів щодо російських грошей.

Від цієї деномінації постраждали фінанси Війська Запорозького та окремих козаків. Тільки у військовому скарбі знаходилося до 40 тисяч старих башликів. До того ж, хоча їх і було вилучено з обігу, кримські купці при торгових операціях на Запорожжі розраховувалися «чорними» башликами вартістю в півкопійки, а самі в Криму вимагали від запорозьких купців за товари розрахунку російською монетою¹³. Кіш віддає в жовтні кілька ордерів кримські гроші взагалі «ни в какой цене не брать» під загрозою покарання і конфіскації майна. Вимога поширилася на всі паланки, крім Прогноїнської¹⁰. Це рішення підтвердила Військова рада 19 жовтня¹⁰.

У листування з гетьманом, Київською губернською канцелярією та російським консулом в Криму Кіш наполягав на обміні старих башликів на нові за курсом, або прийнятті старих башликів за курсом наступного літа 1764 р. як плату за сіль. Паралельно взимку 1763-1764 рр. Кіш і сам сприяв запорожцям в закупівлі крупних партій кримських товарів на старі башлики [10, арк.24-25].

Колегія Іноземних справ зайняла помірковану позицію: консулу О.Нікіфорову в інструкції від 2 лютого 1764 р. було наказано сприяти обміну башликів курсом 120:170, але не наполягати, бо це внутрішні справи ханства¹⁴. Одночасно Кіш звертається до хана та інших кримських сановників¹⁰, особливу роль в справі обміну башликів відіграє авторитет кошового Пилипа Федоровича. Навесні 1764 р. хан оголосив про повне вилучення з обігу старих башликів і призначив для обміну грошей два тижні починаючи з 16 травня.

При цьому Війську дано знати, що кримська сторона здійснить для них обмін в організованому порядку і після цього терміну¹⁰. Тобто, конфлікт вирішився позитивно для запорожців.

Але наприкінці року новий хан Селім-Гірей III оголосив новий курс башликів: «білий» до «чорного» 1:5, а російськими грошима також 1:5, що означало знецінення вже нового башлика та його завищений курс до російських грошей. Це викликало чергову паніку в грошовому обігу між Кримом та Запорожжям і накази російської адміністрації не брати в татар ані «білих», ані «чорних» башликів і не давати їм навіть мідну російську монету¹⁰. Та запорожці вже звикли до торгівлі в умовах дестабілізації грошової системи, а нові зміни в курсі були порівняно незначними.

Таким чином, запорозько-татарська торгівля не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на її стабільність, ціноутворення та накопичення фінансових резервів. Запорожжя мало в цій торгівлі значну перевагу імпорту над експортом (перш за все через вивіз з Криму солі), що покривалося торгівлею запорожців з іншими регіонами, перш за все довозу товарів з Гетьманщини. Це суперечило самій сутності монетарної політики Російської імперії і ставило під загрозу перспективи запорозько-татарської торгівлі.

Джерела та література:

1. Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в 18 в. (Крым, Запорожье, Турция, Россия) // *Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии*. – Вып. III. – Симферополь, 1993. – С.279-284; Прохоров Д.А. Крымское ханство в контексте Черноморской торговли (XV-XVIII вв.) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Вып. VIII – Симферополь, 1999. – С.388-401.
2. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т.5. Вип.2) // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – Вип. VI. – К., 1929. – С.159-252.
3. Юхт А.И. Денежная система в России (20-е - начало 60-х гг. XVIII в. // *Отечественная история*. – 1992. – №5. – С.74-90; Юхт А.И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60-е года 18 в.) / *Институт российской истории РАН*. – М., 1994; Иванов С.М. Из истории русско-турецкой торговли в 17 - начале 20 в. // *Россия и Восток*. – М., 2000. – С.101-155; Чулков М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императ-

рицы Екатерины Великой. – Т.2. Кн.1. О торговле через Черное море... – М.,1785; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVI столетия по 1858 год. – Ч.3. – СПб., 1859 та ін.

4. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова і коментарі К.Г.Швидько; Пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 508-511.

5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т.1. – К., 1990. – С.416.

6. Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.13-35.

7. Тищенко М.Ф. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання Історико-географічного словника України. – Т.2. – К., 1928. – С.2-31.

8. Мірущенко О. Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей / Науково-дослідний центр «Часи козацькі». – Вип.13. – К., 2004. – С.134-142.

9. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Вып. III. – Симферополь, 1993. – С.320-339.

10. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України).– Ф.229. – Оп.1. – Спр.32: Справа про заборону обігу мідної кримської монети башлика. 1756-1764 рр.

11. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713 – 1776. Вид. 2-ге, доповнене і виправлене / Упорядники Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко; ред. О.М.Апанович та ін. – К., 1994. – С.39.

12. ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.78, 78а.: «Дело по секретам. Заведенное 1759 году. №22». 1759-1760 рр. – Арк. 56, 67, 72, 76.

13. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – С.489 – 490.

14. Политическая переписка Екатерины II. Ч.2. 1763-1764 г. // Сборник Российского императорского общества. – Т.51. – СПб, 1886. – С. 204 - 209.